

ГУМАНІТАРНО-КУЛЬТУРНІ ФАКТОРИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПОЛЬЩІ (1918–1926 рр.)

Відновлена Польща, ставши в 1918 р. на шлях переходу до нового суспільно-політичного устрою й формування національної державності, змушена була одночасно вирішувати завдання трансформації, реформування і модернізації всіх сфер життєдіяльності суспільства. У найзагальнішому окресленні у цьому зв'язку слід говорити про існування демократично-громадянської спільноти й адекватного їй розвитку національної культури. Досліджуючи їхню взаємодію, можна зробити припущення, що відповідність демократичної суспільної парадигми відповідним складовим гуманітарно-культурного поступу стає запорукою розвитку нації і формування демократичної держави. Адже у результаті взаємодії з широкою громадою культура є: індикатором суспільного розвитку, відображаючи його стан морального здоров'я, рівень економічних і політичних свобод, духовний потенціал; синтезатором колективного досвіду, сягаючи корінням у національні традиції попередніх поколінь, органічно поєднуючи позитивну практику минулого з сучасним і враховуючи тенденції майбутнього; стабілізатором процесів у спільноті. Перебуваючи під значним впливом існуючого типу суспільних відносин, економічного укладу, політичного режиму, соціальної структури, етнічних і національних відносин, активно впливає на духовну архітектоніку громадянства, шляхом періодичних перетворень активізує чи гальмує процеси в різних сферах життя, намагаючись забезпечити гармонію при переході до нових орієнтирів, пріоритетів, шкали цінностей; і, нарешті, культура виступає інтегратором суспільних сил, оскільки має здатність об'єднувати людей, незалежно від їхньої світоглядної та ідеологічної орієнтації, національної приналежності, у певні соціальні спільноти. Концептуальна важливість такого підходу полягає, передусім, у тому, що він вказує на необхідність створення духовних засад суспільства, ідентифікування такого специфічного виду виробництва, яким є здобуття наукових, освітніх, мистецьких, релігійних та інших знань як важливих чинників утвердження національної державності. У цьому контексті зазначимо, що для визначення національної ідентичності поляків культура має вирішальне значення, оскільки концепт нації, яка формувалась у результаті поділів та відсутності суверенітету, базований насамперед на культурних цінностях.

Пропонований підхід створює передумови для новітньої методологічної інтерпретації інтелектуальних чинників у забезпеченні відновлення й подальшого розвитку Польської держави в час її Другого національного відродження. Слід, правда, визнати, що тоді перед Польщею постала складна проблема: як об'єднати і перевести на національні основи три різні культурно-освітні системи, успадковані від попередніх

режимів. Лише на території, що належала до держави Габсбургів, певною мірою збереглася польська культура, а там, де домінували Росія і Пруссія, ситуація була набагато гіршою. Форми утисків і умови культурного розвитку прямо залежали від суспільно-політичних обставин у країнах, які поділили Польщу. Тож на розвиток культури польського народу упродовж усього міжвоєнного періоду продовжувало впливати його історичне минуле — тривале духовне та національне пригнічення і відсутність Польської незалежної держави. Політика іншонаціональної влади, яка добре розуміла роль культури у посиленні національно-визвольного руху польського народу, ускладнювала її розвиток. Це проявлялося, насамперед, у сфері освіти й науки. Так, на західних землях Пруссія, а потім Німеччина послідовно намагалася перетворити школу на засіб онімечення поляків. На польських землях, що перебували під владою Російської імперії, також тривав наступ на національну школу. Лише у Галичині діяла офіційна система національної освіти поляків. У результаті такої внутрішньої політики держав-анексантив у сфері освіти Польща у довоєнній та післявоєнній Європі за кількістю неписьменних і напівписьменних посідала одне з перших місць. За офіційними даними, у Польщі неписьменні становили в 1921 р. 33% населення, при цьому в містах — 19%, на селі — 38%¹. Зауважимо, що через 10 років 23% населення країни віком більше 10 років усе ще залишалося неписьменним, а фактично цей відсоток був значно вищим. В особливо важкому стані перебували українські, білоруські, литовські, єврейські національні меншини, які не мали можливостей навчатися рідною мовою, розвивати національну культуру². Низка труднощів у сфері культурного будівництва у відродженій Польщі зумовлювалася також політичними, економічними та іншими умовами часу. Національна культура залишалася для поляків найважливішим фактором збереження й консолідації нації, її розвиток стимулювали соціально-економічні та політичні потреби, митці вбачали сенс життя у служінні Вітчизні.

Перехід до мирного життя та формування національної державності поставили перед поляками складні завдання створення гуманітарно-культурних основ суспільства у нових історичних умовах. Цього потребували проблеми, які розв'язувала повоєнна польська влада: демократизація суспільно-політичного життя, відбудова національної економіки, вирішення невідкладних зовнішньополітичних питань, консолідація суспільства й народу тощо. Вже на етапі відродження польської державності, докорінної перебудови виробничих відносин в аграрній сфері, відбудови і розвитку промисловості й налагодження торгівлі, перед галуззю культури були поставлені вимоги ліквідації неписьменності, відновлення і створення матеріальної бази культури, що зазнала руйнації під час Першої світової війни й протягом понад 120-річного перебування під чужоземним пануванням, та її розбудови відповідно до потреб країни, становлення демократичної шкільної освіти. Незважаючи на зусилля польських

властей, спрямовані на розв'язання нагальних гуманітарно-духовних проблем, процес культурних перетворень розвивався складно, суперечливо й нерівномірно і протягом окремих періодів післявоєнного часу, і в різних сферах культурного будівництва.

Попри всі складнощі внутрішнього і міжнародного життя, створені державні культурно-освітні заклади сприяли виконанню завдань щодо розвитку культури, освіти і науки відповідно до запитів польського суспільства, відіграли важливу роль у формуванні європейських духовних надбань. Польська культура того часу зуміла відродити, зберегти і зміцнити свою внутрішню національну єдність й інтеграцію нації. У міру постання на перший план завдань розбудови Польської держави культурна політика набула рис, започаткованих здобуттям незалежності, суспільно-політичними процесами в ній, і змінами на міжнародній арені. Важливим моментом культурного розвитку була демократизація міжлюдських стосунків, освітній, політичний і духовний поступ широких верств суспільства, які отримали ширший доступ до національних цінностей і зарубіжних здобутків культури. Загальною тенденцією розвитку польського суспільства було утвердження національної свідомості поляків, їх звільнення від комплексу меншовартості. Зазнав змін образ світу і польського народу в ньому, що не могло не позначитися на свідомості й культурно-духовних досягненнях суспільства відновленої Польщі. Польське населення дедалі більше втрачало зв'язки з традиційною культурою — позитивно сприймало зразки, які створювала творча інтелігенція, чи запозичені з-за кордону. Це стосувалось одягу, облаштування помешкань, сімейного життя, організації вільного часу. Міський спосіб життя і культурні стереотипи проникали й у сільське середовище, особливо сприйнятливою до нових віянь була сільська молодь. Набирала сили тенденція до осучаснення способу життя всіх середовищ, що впливало з загальних змін у споживанні матеріальних і культурних надбань. Перетворення освіти і школи у країні стали одним із найважливіших чинників суспільного виробництва у контексті національно-державного відродження.

Турбота про розвиток національної культури, освіти і науки в умовах незалежності піднімалася до рівня державної політики. Для цього було створено організаційний державний апарат, виділялися асигнування на культурно-освітні потреби. Уже 5 грудня 1918 р. сформовано Міністерство мистецтв і культури³. У статті 2 Декрету «Про створення «Міністерства мистецтв і культури» визначалися основні його завдання: «керівництво і піклування мистецтвом, художньою літературою, пам'ятками старовини, музеями мистецтва, театром та естетичним розвитком народу»⁴. Створювалися інші центральні й місцеві державні культурно-освітні установи. Необхідно було здійснити значну роботу зі «стандартизації навчання і культури»⁵.

Історичний досвід переконує, що основою самовідтворення і розвитку культури є освіта. Питання про державну підтримку її розвитку,

використання освітньої політики як ефективного інструменту оновлення суспільства надзвичайно гостро постало у Польщі після проголошення її незалежною державою. Створення нової системи шкільної освіти було однією з складних проблем, яку довелося вирішувати з утворенням самостійної держави, оскільки освітній рівень поліетнічного населення залишався незадовільним. Ще до початку Першої світової війни у Королівстві Польському неписьменність сягала понад 50%, Галичині — близько 40%, на території, що анексувала Пруссія, неписьменних практично не було, однак більшість населення знала на письмі лише німецьку мову⁶. Серйозні труднощі в організації шкільної справи впливали, як уже було вище зазначено, власне, й з того, що до моменту здобуття незалежності Польщі у кожній із її трьох частин діяла шкільна система країн-подільниць, яка зберігалася впродовж ряду післявоєнних років⁷. Проблема мала два аспекти: створення умов для органічного засвоєння освітніх цінностей західного світу й модерних прогресивних ідей у справі освіти, згідно з новим суспільним змістом, забезпечення її зв'язку з польською національною освітою, культурою і традиціями й усунення засилля та впливу на неї іншонаціональних держав. Це зумовило боротьбу властей Польської держави за реформування національної школи і створення єдиної загальної світської освіти. Звичайно, на її становище у відновленій Польщі впливали різні соціально-економічні чинники: соціальна структура, національна приналежність, віросповідання, матеріальне забезпечення окремих верств суспільства, економічні можливості держави у фінансуванні освітніх послуг. Велике значення мав і доробок наук, пов'язаних з освітою та вихованням, а також «модель польської інтелігенції»⁸. З іншого боку, прогрес у науці був тісно пов'язаний з розвитком вищої школи.

Уже з перших років незалежного існування система освіти в Польщі зазнала значних змін. Ще до проголошення Польської республіки 7 листопада 1918 р. Тимчасовий народний уряд серед інших суспільних реформ проголосив необхідність домогтися «введення загальної і безкоштовної світської шкільної освіти»⁹. Аналогічне завдання визначив польський уряд незалежної країни у листопаді 1918 р. — створення «загальної, світської, безкоштовної школи, однаково доступної для всіх», «школа має виховувати молоде покоління Поляків, сповнених громадянським духом, добре обізнаних із рідною землею, її традиціями, ресурсами та господарством, громадян, підготовлених і охочих до творчої праці у всіх сферах життя для добра Батьківщини й співгромадян»¹⁰. А 7 лютого наступного року було прийнято декрет про обов'язкове навчання у семирічній школі¹¹, а також підготовку вчителів¹². У лютому 1922 р. польський сейм ухвалив закон, за яким створення та утримання загальних шкіл покладали на місцеве самоврядування¹³. Ці документи становили організаційно-програмові основи школи Польщі в час її другої відбудови¹⁴.

Гостра потреба докорінних змін у сфері освіти зумовила боротьбу прогресивних кіл за реформування національної освіти і створення єдиної загальної світської школи. Відновлення Польської держави в 1918 р. створило сприятливі умови для організації та діяльності різноманітних громадських культурно-освітніх об'єднань і асоціацій. Серед них варто назвати такі просвітньо-виховні: Товариство народної школи (в Галичині), Товариство народних читалень, Польська Матиця та ін. Свої гуртки Матиця мала в усій країні, відала дитячими садками, початковими і середніми школами, професійними училищами, керувала курсами підвищення кваліфікації, мала власні інтернати, організувала видання шкільних програм, збірників для обов'язкового читання, підручників, навчальних посібників, художню літературу і т. п. У країні працювало майже 800 її бібліотек, фонди яких сягали 500 тис. томів¹⁵.

Становище, щоправда, ускладнювалося тим, що до питань розвитку і реформування шкільної освіти не було єдиних підходів. Це простежувалося у роботі й просвітніх організацій, і першого освітнього з'їзду, який відбувся в квітні 1919 р. у Варшаві. Він став всепольським, отримавши назву «Вчительського сейму». Тут були присутні делегати від центральних і регіональних учительських й педагогічних організацій, котрі розглянули основні напрями становлення і розвитку польської шкільної освіти¹⁶. Більшість учасників з'їзду підтримала засади демократизації навчального процесу, рівного доступу до освіти вихідців із різних верств суспільства, обмеження релігійного виховання учнів уроками релігії. Такі підходи відповідали реаліям Другого польського відродження, органічно вписувались у національно-політичні процеси післявоєнної Польщі. Але очікуваних докорінних змін у системі освіти не відбулося, багато положень Учительського з'їзду залишилися добрими побажаннями. Особливо це було помітним у справі освіти національних меншин. Розвиток польської школи супроводжувався колонізацією шкільної освіти у Західній Україні, Західній Білорусі й на Віленщині, що знайшло відображення 1924 р. у законі про школи¹⁷, згідно з яким утримання національних шкіл покладали на громади, а держава надавала перевагу в підтримці утравквістичним (двомовним) школам, які проводили курс на асиміляцію українців та білорусів. Два не зв'язані між собою типи шкіл, з одного боку, зберігали гімназії, які давали освіту, достатню для вступу у вищі навчальні заклади, а з іншого — однокласні школи. Гімназії були розраховані на дітей переважно із заможних верств населення. Однокласні школи закінчували не менше 20% дітей, здебільшого з малозабезпечених сімей¹⁸. Програма обов'язкового семирічного навчання, затверджена 1919 р., фактично була здійснена лише в 1932 р., але навіть і після того її не завжди повністю виконували у сільській місцевості. «Крім шестирічки, — як зазначив Д. Ротшильд, — у Польщі міжвоєнних часів існувала система подвійної освіти, яка мала на меті підтримати існуючий поділ на соціальні верстви, чи, принаймні, вповільнити зміни

всередині них»¹⁹. Дітей селян і робітників було менше 14% серед учнів середніх шкіл та близько 7% вищих навчальних закладів, а такі родини становили близько чотирьох п'ятих усього населення²⁰. Після державного перевороту 1926 р. посилювався наступ на освіту, розпочалася масова ліквідація українських та білоруських шкіл. У період економічних спадів і кризових явищ зменшилися державні асигнування на потреби освіти й науки, що не могло не позначитися негативно на розвитку культури. Державна адміністрація стимулювала в таких випадках розвиток лише тих сфер культурно-освітнього життя, відставання яких залишалось особливо разючим, і тому вони потребували невідкладної допомоги держави.

Проте, незважаючи на всі труднощі післявоєнного часу, учительство Польської республіки зуміло досягти певних позитивних змін у сфері освіти. Одним із вагомих здобутків Другої Речі Посполитої стало формування польської системи шкільної освіти. За цей час утричі зменшилося число неписьменних, при цьому були дещо нівельовані відмінності між окремими регіонами країни, оскільки на відсталіх східних окраїнах цей процес розвивався значно швидше. Розширилася мережа навчальних і культурно-освітніх закладів. І хоча в сільській місцевості й у невеликих містах освіта жителів нерідко обмежувалася двома-трьома класами, кількість неписьменних у країні, як вище зазначалося, зменшилась, а загальних шкіл зросла — до 27515 у 1922/23 рр., порівняно з 18404 — у 1910 р. Однак ситуація зі шкільництвом була різною у містах і селах, регіонах. Якщо в західних і центральних воєводствах до початкової школи ходили 95–100% дітей, то у східних — 70%. Продовжували діяти різноманітні громадські організації, які влаштовували курси для дорослих. Усе це дало змогу підвищити освітній рівень суспільства. Якщо у 1918 р. неписьменних віком понад 10 років було до 70%, то вже у 1921 р. — 33%, а в 1926 р. — 25%²¹. При цьому зауважимо, що у сфері загальної шкільної освіти Польща продовжувала зберігати значну дистанцію від Європи. Поряд з інтеграційною роллю освіти в польському суспільстві, відзначимо патріотичне виховання, що велося у школах, насамперед культ легіонів, Юзефа Пілсудського, людей, які, «вели країну в прорив до незалежності»²².

Помітного прогресу набула вища школа. На момент проголошення незалежності Польської держави діяли три університети: у Кракові, Львові, Варшаві, дві політехніки: Львівська й Варшавська. У 1918 р. завдяки приватним пожертвам відкрився Люблінський Католицький університет, а наступного року — Познанський університет, відновлено роботу Університету імені Стефана Баторія у Вільно, який продовжував традиції Віленської академії. Поряд з діючими вищими навчальними закладами за перші роки незалежного існування Польської держави відчинили двері Гірничої академії в Кракові, Головної школи сільського господарства у Варшаві, Академії мистецтв у Варшаві та ін. На кінець 1924 р. в 17 вищих навчальних закладах Польщі студіювали 39 тисяч

студентів²³. І хоча інтелігенція залишалася малочисельною, її ролі та роль у суспільстві зростали. Збільшилася питома вага людей з вищою освітою, лави еліти, яка культивувала значною мірою шляхетські традиції, поповнювали вихідці з селян і менш заможних верств міського населення. Польська інтелігенція, яка формувалася, передусім, з випускників вищих навчальних закладів, відзначалася високими зразками гуманістичного ставлення до соціальних і суспільно-політичних проблем у контексті національно-державного відродження після Першої світової війни. Дедалі більше її метою ставала боротьба за демократизацію як шкільно-просвітницької справи, вищої освіти, так і усього суспільного ладу Другої Речі Посполитої.

Для першого періоду історії розбудови країни характерне піднесення польської науки, чому сприяли заощадження та інвестиції держави, яка фінансувала роботу наукових інститутів і товариств. З цією метою заснували спеціальний фонд для допомоги вченим. Багато з них здобули своїми працями світове визнання. Велике значення для популяризації наукових результатів діяльності польських учених і поширення культурних цінностей мала відкрита з ініціативи держави Національна бібліотека у Варшаві, у фондах якої збереглися чудові пам'ятки писемності²⁴. У багатьох польських містах працювали аналогічні установи. Важливу роль у поширенні культурних надбань учених відіграла видавнича діяльність. Виходили у світ наукові праці, серії книг, наприклад, уже в 1919 р. видруковані два томи «Науки польської», автори якої обговорювали стан наукових досліджень у контексті національного відродження, потреби їх розвитку. Було опубліковано монументальний Польський біографічний словник, твори художньої літератури, зарубіжної і польської, забороненої під час поділів.

Відродження незалежної держави стимулювало розвиток у Польщі природничо-наукових знань. У складних умовах національного становлення відбулося поживлення науково-дослідницької діяльності, особливо фізики, математики, а також ряду інших галузей природознавства, насамперед хімії. Виникли кілька нових наукових центрів, розширилися напрямки, поглибилася спеціалізація досліджень. Проте цей процес стримували низький рівень виробничих потужностей країни, зменшення державних асигнувань на науку.

До початку відновлення самостійної Польської держави основні центри фізичних досліджень функціонували у Кракові та Львові. Крім того, у зв'язку з потребами вищої освіти відкрили відділення в Познанському університеті, створеній у Кракові Гірничій академії, т. ін. Центр експериментальної фізики у Варшаві, який здобув міжнародне визнання і славу, був пов'язаний із діяльністю знаного дослідника явищ люмінесценції С. Пенковського (1883–1953). Розробкою проблем теоретичної фізики керував Ч. Бялобжеський (1878–1953). При Варшавській політехніці професор М. Вольфке вивчав фізику низьких температур. В Ягеллонському університеті проводив дослідження з

діелектрики К. Закшевський, основи термодинаміки та оптики вивчав В. Натансон. У вивченні фізико-хімічних процесів значну роль відіграв Заклад фізичної хімії Варшавського університету, який очолював відомий вчений В. Свентославський (1881–1968), а в галузі астрономії і фізики високо цінували праці Т. Банахевича (1882–1954) із Кракова. Ініціаторами багатьох наукових заходів, спрямованих на активний розвиток досліджень, стали громадські товариства й асоціації. Так, у 1920 р. виникло Польське фізичне товариство (ПТФ), друкованим органом якого були «Звіти і праці ПТФ» (згодом, у 1932 р., перейменованій на «Acta physica Polonia»).

Динамічного розвитку в час післявоєнного національного відродження набула хімічна наука. У 1918–1926 рр. центрами розвитку теоретичної хімії в Польщі стали, насамперед, університетські міста Краків і Варшава. Прикладна хімія розвивалась у Варшавській політехніці, а також Гірничій академії в Кракові. Важливим її центром став згодом і Науково-дослідний інститут у Варшаві. Дослідні лабораторії хімічної промисловості діяли в Хожуві, Мостицях, Згеже та інших містах країни. Особливо варто відзначити Ягеллонський університет, на хімічному факультеті якого проводили дослідження в галузі неорганічної хімії, вивчали проблеми електрохімії та дії сплавів за низьких температур. Розвідки в галузі кінетики розчинення і хлорування вуглеводів здійснював професор Львівського університету С. Толлочко (1868–1935).

Визначним центром розвитку хімічної науки був також Львівський політехнічний інститут. Вагомих результатів досягнув професор цього вищого навчального закладу І. Мосьціцький — в отриманні азотної кислоти та ціанію. У галузі технології нафти і природного газу, фарбувальних речовин і пластмас працювали вчені В. Лєснянський (1866–1956) і С. Пилят (1881–1941). Видатні польські вчені-хіміки працювали й за кордоном. Серед них слід відзначити, передовсім, визначного фізика-хіміка М. Скловську-Кюрі (1867–1934), роботи якої продовжила її донька І. Жоліо-Кюрі. Значний вклад у науку вніс К. Фаянс — відомий фізик-хімік, професор університетів у Мюнхені й Анн-Арбор (США)²⁵. Польська наука виходила на міжнародний рівень.

Стан польської економіки мало сприяв розвитку технічних наук, однак і у цій сфері були досягнуті успіхи. Центром став створений у Варшаві в 1915 р. Політехнічний інститут. У Кракові після заснування Гірничої академії (1919 р.) утворився центр гірничої і металургійної наук. У країні виникли технічні товариства, учасники яких намагалися знайти шляхи піднесення господарства. Певний поштовх у розвитку технічних наук дала державна промисловість, що займалась озброєннями. Були створені Технічний інститут авіації, Державний інститут телекомунікацій та інші. Із досягнень слід відзначити вклад професора Варшавської політехніки М. Губера у прикладну механіку, особливо в науку про опір матеріалів. Професор цього ж інституту В. Вежбицький дослідив проблеми безпеки у будівництві. Широке визнання здобули новаторські під-

ходи до конструкції мостів львівського вченого С. Брили (1886–1943). Ч. Вітошинський організував на базі Варшавського політехнічного інституту Аеродинамічний інститут і проводив наукові дослідження, що дало змогу конструювати спортивні літаки світового рівня. Хоча наукова діяльність учених Польщі не завжди знаходила практичне застосування у промисловості й на транспорті, вона мала велике значення для виховання наукових кадрів, які згодом відіграли чималу роль у відбудові та розвитку технічних наук після Другої світової війни.

Значним успіхом в 1920-х роках ознаменувався розвиток в Польщі математики. Вона у цей час була тією науковою галуззю, в якій польські дослідники досягли найбільших успіхів у світовій науці. Процеси оновлення охопили насамперед нові напрями математики, що виникли на початку минулого століття, — теорію функцій змінної величини, загальну типологію, функціональний аналіз тощо. Внесок польських математиків у теорію рядів, топологію, теорію функцій змінної величини, функціональний аналіз, теорію ймовірності поставив університети Варшави та Львова в один ряд із світовими математичними центрами. Велика наукова школа, яка сформувалася на чолі з В. Серпінським, працювала в галузі теорії функцій (розділ аналізу, що вивчає основи функціонального аналізу). Відомими представниками польської школи функцій також були: С. Мазуркевич, А. Зигмунд — автор монографічної праці з теорії тригонометричних рядів, С. Сакс — автор відомої монографії з теорії інтегралів. На початку 1920-х років у Варшаві почали розвиватися дослідження в галузі топології та з інших геометричних дисциплін. Засновниками польської топологічної школи були всесвітньовідомі математики З. Янішевський і К. Кураторський. Серед інших представників цієї школи знані К. Борсук та Б. Кнастер.

З ініціативи З. Янішевського, за підтримки В. Серпінського і С. Мазуркевича, з 1920 р. у Варшаві почали видавати математичний журнал міжнародного значення «Fundamenta Mathematica», що сприяло об'єднанню польських математиків. Сильна математична школа утворилась у Львові, яскравий представник якої Г. Штейнгауз розробляв проблеми теорії ймовірності. У Львівському університеті плідно працював відомий математик С. Банах, один із першодослідників сучасного функціонального аналізу. Навколо нього склалася наукова школа у галузі функціонального аналізу та його застосування. Польські математики видали у Варшаві серію узагальнюючих праць під загальною назвою «Монографіє математичне»²⁶.

Успіхи математичної науки у Польщі сприяли розвитку ряду суміжних галузей знання, насамперед, логіки. При нововідкритих університетах організовувалися філософські наукові товариства, почали виходити чотири філософських журнали: «Пшегльонд філософічни» у Варшаві, «Рух філософічни» та «Студія філософіка» у Львові й «Квартальник філософічни» у Кракові. В 1922 р. відбувся з'їзд польських філософів. Склалася Львівсько-Варшавська школа математичної логіки, засновниками і

представниками якої були Я. Лукасевич, С. Лесневський, А. Тарський і А. Мостовський. Їхні праці помітно вплинули на теоретичну думку Західної Європи і США. Прогресивну роль у розвитку польської філософії 1920-х років відіграв Т. Котарбінський, котрий у своїй основній праці «Елементи теорії пізнання, формальної логіки і методології наук» намагався інтерпретувати в матеріалістичному дусі принцип неопозитивізму. Він працював також у галузі історії філософії.

Другим визначальним напрямком у польській філософії була католицька філософія — томізм. Його головними осередками стали Люблінський Католицький університет і Краків. Представники цього напрямку філософської науки в Польщі провели деякі розвідки з історії середньовічної філософії, а також з історії релігії і месіанства, розробляли наукові проблеми теорії пізнання, етики й естетики, історії філософії. Наукові видання польських філософів Я. Лукасевича, С. Лесневського, Т. Котарбінського і А. Тарського зробили переворот у таких галузях філософії, як логіка математичних символів, епістемологія, семантика та філософія науки²⁷.

Відродження незалежності Польщі стимулювало розвиток історичної науки, умови для чого суттєво поліпшилися. Значно поповнилось і розширило мережу своїх місцевих осередків Польське історичне товариство, виникли нові університетські центри становлення національної історичної освіти, зокрема, університети у Варшаві й Познані. Завдяки тому, що історія традиційно відігравала важливу роль у формуванні національної свідомості, історичні факультети приваблювали значну кількість талановитих істориків. Польське історичне товариство регулярно, раз на п'ять років, скликало всепольські з'їзди істориків, а також міжнародні конгреси історичних наук, об'єднувало як фахових істориків, так і аматорів²⁸. У країну з-за кордону повернулися численні колекції архівних матеріалів із СРСР, Німеччини, Австрії. З перших років незалежності Польська академія знань у Кракові продовжила видання документів періоду середньовіччя та історії XIX ст. Польські наукові журнали «Квартальник історични» та «Пшегльонд історични» перетворилися на центральні органи Польського історичного товариства. Поряд із цими історичними часописами виникли нові спеціалізовані видання²⁹. Особливу увагу польські історики приділяли методології історії, науковим засадам дослідження минулого, вивченню національного руху, а також державно-правових інститутів та їх ролі у змінах устрою.

Відбудова незалежності Польської держави внесла поживлення у розвиток історично-правових питань, які польські історики активно вивчали з кінця XIX ст. У цьому напрямку плідно працювали професор О. Бальцер у Львівському університеті, професор З. Войцеховський — у Познанському. О. Бальцер у 1920-і роки опублікував тритомну працю «Королівство Польське 1295–1370», в якій всебічно узагальнив попередні дослідження з історії Польської держави і права. Учень О. Бальцера З. Войцеховський вивчав політичний устрій ранньої Польської держави в період правління

династії П'ястів. Значного резонансу набула його книга «Про устрій Польської держави в часи П'ястів (X ст.)». Другим центром історико-правових досліджень залишався Краківський університет, де кафедру історії права очолював професор С. Кутшеба. Після війни він підготував працю про новітні події – «Відроджена Польща 1914–1921», що набула популярності й неодноразово перевидавалася³⁰.

Значного розвитку набув у Польщі й ряд інших галузей історичної науки. Це стосується насамперед польської археології. Так, у Познанському університеті Ю. Костшевський заснував археологічну школу, було зібрано цінний матеріал з історії міст і городищ Великої Польщі. Видання великої праці К. Мошинського «Народна культура слов'ян» стало помітним явищем в етнографії.

Вагомими були досягнення в галузі економічної теорії, що мало особливе значення у період відбудови національної економіки. Склалися два центри досліджень цієї проблематики: у Львові, на чолі з професором Ф. Буяком, та Познані, де зі своїми учнями працював Я. Рутковський, синтетична робота якого під назвою «Економічна історія Польщі» вийшла у 1923 р. Ця книга стала значним досягненням польської історіографії.

Після відновлення незалежності Польської республіки вчені розпочали активне вивчення політичної історії та військово-історичної проблематики. Одним із найвідоміших істориків міжвоєнної доби був багаторічний керівник гуманітарного факультету Варшавського університету М. Хандельсман (1882–1945), котрий створив найзначнішу школу з вивчення політичної історії XIX ст., а також успішно займався проблемами методології історії, опублікував університетський підручник «Історика» (1922), у якому пропагував новітні підходи до вивчення минулого країни. Перу відомого польського історика В. Конопчинського (1880–1952) належить 2-томна політична історія Польщі XIX і XX ст. У 1923–1925 рр. В. Собеський опублікував два томи «Історії Польщі». Впродовж досліджуваного періоду розпочався процес становлення марксистського напрямку в польській історіографії. Серед професійних істориків, котрі належали до нього, можна назвати Н. Гонсеровську, Г. Яблонського, М. Мелоха, З. Млинарського та деяких інших. Польська історіографія переживала бурхливий розвиток³¹.

Зроблені помітні кроки в справі відновлення і розвитку мови. В умовах роздрібненості Польщі однією з важливих ознак, що об'єднувала польський народ, залишалася мова. Її розглядали як необхідну умову збереження національної самосвідомості, основну культурну цінність³². У зв'язку з цим в умовах національного відродження зростала і роль польського мовознавства, що мало багаті вітчизняні традиції й до початку століття вже досягло високого рівня. Результати були підбиті у двох мовознавчих томах «Енциклопедії польської», що вийшла в світ у 1915 р. Створення національної держави відкрило можливості для поліпшення організації наукових досліджень у галузі мови. Відкриття трьох лінгві-

стичних кафедр в університетах Варшави, Познані й Вільно, збільшення кількості видань, у т. ч. періодичних, сприяло популяризації досягнень лінгвістичної науки та підготовці нових молодих спеціалістів у цій галузі. В країну повернулися відомі польські лінгвісти, зокрема Я. Бодуен де Куртене і В. Пожезінський. У нових історичних умовах духовного відродження польського народу широко розгорнула роботу краківська лінгвістична школа, наукове обличчя якої визначала співпраця трьох відомих дослідників мови — Я. Лося, К. Ніча, Я. Розвадовського. Різні наукові індивідуальності цих учених, які доповнювали один одного, значно вплинули на розвиток мовознавства у Польщі.

Наукові основи вивчення фонетики і фонології польської мови заклали у Варшавському університеті вчені, які об'єдналися навколо Я. Бодуена де Куртене. У Варшаві плідно працював А. Кринський — автор цінних досліджень із історії польської мови, редактор «Праце філологічне». Він після смерті А. Карловича очолював роботу над 8-томним «Словником польської мови», останній том якого вийшов у 1927 р, а згодом у Варшаві почали видавати у переробленому варіанті описову «Граматику польської мови», яку уклав С. Шобер. Третім центром польського мовознавства була Познань. Тут видавали журнал «Slavia Occidentalis», у якому друкували праці переважно з діалектології. У післявоєнний період значного поширення набули також такі напрямки польського мовознавства, як історична й описова граматики.

Поряд із мовознавцями значної популярності набули нові літературні імена. Кращі польські письменники розвивали реалізм, художнє осмислення соціальної дійсності, демократичні й гуманістичні тенденції. Продовжували творити С. Жеромський, В. Реймонт — лауреат Нобелівської премії 1924 р., Я. Каспрович. Вагомо заявили про себе молоді поети Ю. Тувім, К. Вежинський, Я. Лехонь, А. Слонімський, Я. Івашкевич, К. Галчинський та інші, які були поєднані творчими зв'язками з популярними часописами «Скамандер», «Вядомосці літерацке», ін., молоді прозаїки — М. Домбровська, З. Налковська, Є. Шельбург-Зарембіна, Ю. Каден-Бандровський, К. Манушинський, З. Коссак-Шуцка, С. Віткевич (Віткаци). Польська поезія тих років була новаторською і творчою як у виборі тем, так і з мовного боку. Гурток «Скамандер», котрий за порадою С. Виспянського назвали як ріку в древній Трої, — щоб символізувати зв'язок Польщі з класичною культурою — вели Ю. Тувім, Я. Івашкевич, А. Слонімський, К. Вежинський та Я. Лехонь (літературний псевдонім Л. Серафіновича). Його члени через сміливі образи, порівняння, асонанси, розмовний колорит оспівували місто. Відмовившись від характерного для польської літератури історичного романтизму, інколи надмірно захоплюючись теперішнім і майбутнім, вірні своїй доктрині мовної спонтанності й раціоналізму, члени гуртка «Скамандер» творили поезію надзвичайної ліричності та краси. Хоча спочатку їхня творча програма була аполітичною, згодом вони були втягнені в суспільні проблеми і політичну полеміку. Популярними серед

читачів стали книги Ф. Оссендовського, Т. Доленгі-Мостовича. У цей період були створені роман С. Жеромського «Напередодні війни», тетралогія М. Домбровської «Ночі і дні», повість Я. Івашкевича «Червоні щити», сатирична поема Ю. Тувіма «Бал в опері», вийшли друком збірки віршів Б. Лесьмяна, Ц. Норвіда, Л. Стаффа. Поетична тенденція, відома під загальною назвою «Авангард», була представлена у 1920–1930-і рр. творчістю Т. Пейпера, Ю. Пшибося, Ю. Чеховича, А. Важика, Ч. Мілоша та ін. Тоді ж у Польщі сформувалася пролетарська література, найвідомішими представниками якої були С. Станде, В. Броневський, Б. Ясенський, В. Вандурський і Л. Шенвальд, дехто з них опинився в СРСР як політичний біженець і тут їх ліквідували в результаті сталінського терору. Визначну роль у міжвоєнній літературі відіграли польські прозаїки Є. Богушевська, Є. Корнацький, З. Налковська, В. Ковальський, Б. Шульц та ін., які об'єдналися у літературну групу «Передмістя», котра ставила собі за мету наблизити літературу до життя широких верств суспільства і духовних потреб міжвоєнної Польщі. Значно зріс наклад книг і періодики. За числом випущених книг Друга Річ Посполита належала до провідних країн, залишивши позаду, в числі інших, Іспанію і США.

Успішно розвивалася періодична преса, жваво відгукуючись на запити відродженого суспільства й відображаючи на сторінках різноманіття ідейних поглядів. У світлі досліджень цього питання Г. Зелінський стверджує, що вже наприкінці 1921 р., кількість преси перевищила передвоєнну середини 1914 р. У наступних роках вона динамічно зростала — до 2000 назв³³. Виходило багато політичних, релігійних, наукових, культурно-освітніх журналів, а також молодіжних, дитячих, регіональних, спеціалізованих.

Широку культурно-просвітницьку роботу здійснювали близько 26 тис. бібліотек, більше 900 народних будинків (у т. ч. 625 сільських), тисяча народних театрів, 175 музеїв, десятки культурно-просвітніх товариств. У 1925 р. у Варшаві почала роботу перша польська радіостанція, в 1939 р. у країні було вже близько 1 млн абонентів³⁴. Радіомовлення стало новим інструментом масового поширення культури.

Важливу роль у розвитку й поширенні національної культури в післявоєнну добу відіграло театральне мистецтво. Прем'єри у великих містах ставали важливими подіями в культурному житті всієї країни. Відомими театральними групами керували Ю. Остерва і Л. Шіллер, перший з них 1919 р. створив у Варшаві відомий театр «Редута», найбільший розквіт котрого припадав на другу половину 1930-х років. Із «Редутою» була безпосередньо зв'язана більшість видатних режисерів і акторів міжвоєнної Польщі, серед яких С. Ярач, А. Зельверович, Є. Висоцька, К. Адвентович та ін. Протягом міжвоєнного періоду зберігав своє значення Театр Народови у Варшаві, який об'єднував плеяду визначних майстрів сцени. У співдружності з Л. Шіллером розвивалася творча діяльність видатного польського актора К. Адвентовича. Він особливо проявив себе у театрі

«Атенеум» і як режисер. Згодом К. Адвентович керував у Варшаві камерним театром, в якому здійснював свою прогресивну громадсько-художню програму. Вагоме місце у театральному житті займав Театр польський. Творчі досягнення цього колективу пов'язані з іменами насамперед В. Семашкової, І. Сольської, М. Пшибілко-Потоцької, М. Цвиглінської, М. Дулемба, С. Венгжин, Е. Лещинського та ін.³⁵

Розширювалося коло шанувальників польського кіно. Кінематограф у Польщі почав розвиватися доволі рано. До 1918 р. зняли близько 70 фільмів. Проте процес становлення кіно відбувався складно й суперечливо. У цілому згаданий період в історії польського кінематографа можна оцінити позитивно, хоча він не висунув таких талановитих режисерів, яких мав театр. Схвально варто оцінити постановки Ю. Лейтаса, А. Форда, В. Якубовської та деяких інших кінематографістів. Зусиллями провідних діячів у цей складний для країни час були створені важливі передумови для дальшого розвитку польського кіно.

Упродовж періоду, що розглядаємо, високого рівня досягла польська музика, багато композиторів і музикантів-віртуозів набули світового визнання й слави. Зокрема, композитори К. Шимановський і Б. Войнович. Серед піаністів — А. Рубінштейн, І. Падеревський³⁶. У Варшаві періодично організовували міжнародні конкурси піаністів імені Ф. Шопена. Важливим для розвитку польської музики було питання про її національну самобутність. Видатні діячі намагалися зберегти і примножити традиції вітчизняної класики. У розвиток музикальної освіти значний внесок зробили К. Сікорський, Г. Бацевіч, Я. Екер. Популяризації творчості польських композиторів сприяли видатні диригенти Л. Бердяєв та Г. Фітельберг. Неперевершеним виконавцем концертів і музикальних поем К. Шимановського був знаменитий польський скрипаль П. Коханський. Європейську славу завоювала співачка Е. Бандровська-Турська. У розвитку польської хорової культури особливо варто відзначити великі заслуги композитора і диригента П. Машинського, котрий передавав свій багатий досвід наступним поколінням польських хормейстерів, пропагував народні пісні. Народна творчість незмінно залишалася тією основою, на яку передові діячі польської музикальної культури опирались у творчих пошуках, була джерелом натхнення і кращих здобутків.

Відновлення незалежності, природно, вплинуло на розвиток усіх сфер польського культурного життя. Це стосується також образотворчого мистецтва й архітектури. У 1920–1930-і роки продовжували творити багато художників старшого покоління, переважна більшість яких групувалася навколо краківської «Штуки» («Мистецтво») і варшавської «Захенти» (Товариство заохочення красних мистецтв). Характер діяльності творчих об'єднань, природно, видозмінювався відповідно до умов післявоєнного розвитку країни.

Значне місце у польському живописі займав формізм, яскравими представниками якого були Т. Чижевський, А. Пронашко, Р. Вітковський,

В. Рогуський та ін. Теоретики напрямку стверджували, що йдеться про форму, яка має органічно влітатися у поверхню полотна. У 1924 р. організувалася група прихильників авангардного мистецтва «Блок». В. Стшемінський пропагував абстрактне зображення об'єктів, їх відтворення у вигляді площин та ліній. Художники об'єднання «Ритм», утвореного в 1922 р., зберігали цілісність образу, намагаючись підпорядкувати зображення певному ритму. Класичний живопис представляло Віленське товариство митців-пластиків (1922 р.). Значним явищем польського живопису був капізм. Серед найвідоміших його представників були Я. Цибіс, З. Валішевський. Їх творам характерна висока художня культура, ґрунтована на традиціях світової класики. Особливу роль у польському мистецтві в цей час відіграв Т. Маковський, котрий створив свій індивідуальний стиль, характерний своєрідним сприйняттям світу, ліризмом, нотками гротеску, прихованої іронії. Пожвавився розвиток скульптури. Однією з основних її постатей був К. Дуніковський, роботи прославляли героїзм і моральні цінності.

Складними і суперечливими шляхами розвивалась польська архітектура. У зв'язку з відновленням польської державності центром будівництва стала Варшава. Були споруджені будинки Військового міністерства і Національного театру (архітектор Ч. Пшибильський), Геологічного інституту та Сільськогосподарського банку (М. Лялевич), банку «Під орлами» (Я. Теуріх), Міністерства закордонних справ (Б. Пневський). У 1920-і роки в польській архітектурі поширився конструктивізм. Розвивалося житлове будівництво у Кракові, Гданську та інших містах країни.

У післявоєнні роки продовжувало видозмінюватись обличчя міст, і не тільки їх центральних чи аристократичних районів, а й околиць, на яких будівельні кооперативи споруджували порівняно недорогі будинки з сучасними зручностями. Газове освітлення вулиць повсюдно витіснялося електричним, дедалі більше міст прокладали водопровідні й каналізаційні системи. Проте зберігались і нетрі, що не відповідали найелементарнішим санітарним нормам. Доступнішою ставала медична допомога.

Дедалі значнішу роль у житті людей відігравав спорт, який перестав бути привілеєм багатих. Поступово він завойовував серця широких кіл населення. Зокрема, поширилися робітничі спортивні клуби. Здоровий спосіб життя і заняття спортом активно пропагували союзи сільської молоді. Популярністю користувалися футбол, гребля, кінний спорт.

Особливо впливала на духовне життя польського суспільства у післявоєнний час його національного відродження католицька церква з її великою моральною вагою. Авторитет церкви ґрунтувався на її історичних заслугах у збереженні культури, політичної польської спадщини, підтриманні національного духу поляків, їх усвідомленні як нації. Поєднання релігійних вірувань з концепцією свободи і національної державної незалежності — явище унікальне й вагоме. Польський католицизм неможливо розглядати лише в релігійному аспекті, тому, що, на відміну від

релігійних організацій інших країн, він перетворився на помітний, у багатьох випадках вирішальний, етнополітичний чинник у державі, ставши центром самоорганізації і стабілізації суспільства. Як прозвучало на католицькому з'їзді у Познані восени 1920 р.: «всюди і завжди ми повинні бути католиками: чи у шкільній справі й вихованні молоді, чи у суспільній або економічній роботі, чи також у політичній боротьбі»³⁷. Католицька церква, добре розбудована й привілейована в суспільному житті, мала 20 дієцезій і архидієцезій, 5 тис. приходів (парафій), налічувала 10 тис. священників і близько 20 тис. черниць і ченців³⁸. Її особливе правове становище визначала Конституція 1921 р.: «Римо-католицький костел керується власними законами. Ставлення Держави до Костелу буде визначене на основі договору з Апостольською столицею, що підлягає ратифікації сейму» (ст. 114)³⁹. Після тривалої підготовчої роботи 10 лютого 1925 р. його було укладено, ратифіковано у сеймі в березні й у сенаті — в квітні того ж року⁴⁰. Конкордат 1925 р. визначав основи привілейованого становища католицького костелу в період Другої Речі Посполитої⁴¹.

У післявоєнній Польщі було 63% римо-католиків, 11% греко-католиків (уніатів), 11,5% православних та 3,2% протестантів⁴². Хоча серед поляків переважали католики, траплялися й польські протестанти. Українці та білоруси були греко-католиками чи православними. Існувала католицька меншість серед білорусів та німців; останні ж були переважно протестантами. Іудеї об'єднувались у 800 громадах, які займалися не тільки релігійними, а й соціальними та культурними питаннями. Правове становище релігійних меншостей було визначене також положеннями Березневої конституції (ст. 115)⁴³, відповідними указами⁴⁴, однак до 1939 р. не видано положень, що вичерпно окреслювали б правове становище конфесій релігійних меншин. Зауважимо, що релігійна політика тісно пов'язувалася з національною.

Соціально-економічні й національні позиції католицької церкви в Польщі були традиційно високими. Але це не означало відсутності антиклерикалізму, зокрема серед лівацької інтелігенції. Духівництво схилилося до тактичного союзу з правими, які визнавали католицизм необхідною складовою розвитку польської державності. У Польщі сан священника означав соціальну вищість і престиж. Поділ між католицькою більшістю та православною й протестантською меншістю мав соціальні й політичні конотації. У цілому польські протестанти знаходилися ближче до німців і становили заможніший елемент. Серед українців та білорусів також були католики й лютерани. З усіх цих причин польські націоналісти схилилися вважати справжніми поляками лише поляків-католиків. Разом з тим варто зазначити, що польські власті проводили цілеспрямовану політику руйнування православних храмів. Різним чином перешкоджаючи розвитку духовної культури національних меншин, уряди післявоєнної Польщі сприяли посиленню міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, що послаблювали основи польської державності.

Таким чином, утворення й становлення незалежної Польської держави створило сприятливі умови для розвитку польської культури, освіти і науки, які мали велике значення для формування польської національної державності, бо час був багатим на інтелектуальну, художню й наукову активність. Після тривалого періоду іноземного панування, яке часто призводило до зневажання національних і культурних цінностей, піднесення та посилення ролі культури у національно-державному відродженні стало неодмінною умовою і закономірним явищем у післявоєнній Польщі. Польське населення дедалі більше втрачало зв'язки з традиційною культурою і позитивно сприймало модерні зразки, які створювала творча інтелігенція, чи запозичені з-за кордону. У незалежній країні можна було створити для цього організаційний державний апарат і асигнувати на потреби культури суспільні засоби. Одним із досягнень Другої Речі Посполитої стало реформування польської системи освіти, яка перетворилася на потужний фундамент суспільства. Післявоєнна система освіти зароджувалася, вдосконалювалася у період господарського відновлення й розвитку країни. Польська влада використовували освіту як інструмент національної інтеграції. Посилена увага до гуманітарних, природничих і точних наук поєднувалася із збільшенням кількості навчальних закладів. Серед багатьох наук, які прославили Польщу, слід назвати школи математики й філософії та львівську школу функціонального аналізу й археології. У польській культурі зберігав свої позиції і набував нових рис романтичний націоналізм.

Перехід від одного до іншого стану польського суспільства дався взнаки у соціально-культурній царині. Процеси оновлення широко охопили мову, літературу, мистецтво. «Світ вийшов із форми», — можна сказати про ті тенденції, що характеризували основні риси культури ХХ ст. Тривала переоцінка суспільних ідеалів, історичних явищ, що було пов'язано з високим рівнем їх політизації. Характерними рисами розвитку національної культури стали демократизація міжлюдських стосунків, освітній і культурний поступ широких верств суспільства, які отримали більший доступ до культурних цінностей. Поступово поверталися в Польщу діячі культури, котрі з тих чи інших причин опинилися за кордоном. Болісний процес переоцінки цінностей відбувався складно й неоднозначно. Глибокі протиріччя польського культурного життя знайшли вияв у невідповідності високого рівня науки, елітних шкіл, художньої культури, з одного боку, і з іншого — культурного відставання народу. Утисків зазнавали етнічні меншини.

Утворення і розвиток незалежної Польщі, суспільно-політичні процеси в ній, а також зміни на міжнародній арені й технічний прогрес справили величезний вплив на суспільну свідомість поляків. Змінився образ світу і людини в ньому, що істотно позначилося на суспільній свідомості та культурних здобутках польського суспільства, формуванні загальнонаціональної культури націотворчим чинником. Післявоєнна доба у відновленій Польській державі характерна суперечливими явищами в усіх

сферах суспільно-політичного й культурного життя, але основним його здобутком стало звільнення національної свідомості від комплексу меншовартості, утвердження загальнолюдських культурних та моральних цінностей. Освіта, наука, літературно-художня творчість відродженої Польщі повільно пристосовувалися до нових обставин існування.

¹Roszkowski W. *Historia Polski 1914–2001*. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. — S. 34.

²Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 6, спр. 1138.

³Dekret o utworzeniu Ministerstwa Sztuki i Kultury. — Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP), sygn. 7064, s. 238; Przepisy wykonawcze do dekretu o utworzeniu Ministerstwa Sztuki i Kultury. — AAN, akta MWRiOP, sygn. 7064, s. 239–240.

⁴Dekret o utworzeniu Ministerstwa Sztuki i Kultury. — AAN, akta MWRiOP, sygn. 7064, s. 238.

⁵История человечества / Под. ред. Гопала Сарвепали, Тихвинского Сергея Л. — Т. VIII. XX век. — М.: Издательский дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2005. — С. 589.

⁶Doroszewski J. Rozwój rzycia oświatowego wśród dorosłych na Zamojszczyźnie w latach 1918–1939 // *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1999, nr 1–2, s. 115.

⁷Araszkiewicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca na ziemiach polskich w latach 1915–1918 // *Rozprawy z dziejów oświaty*. — 1967. — T. X. — S. 161–230.

⁸Majewski S. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w XX wieku. Tradycje, przemiany, perspektywy rozwoju // *Edukacja młodego pokolenia polaków i ukraińców w kontekście integracji europejskiej. Nadzieje i zagrożenia* / Pod red. R. Kuchy i E. Kłosa. — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. — S. 125.

⁹Manifest Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej // Kumaniecki K. *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924*. — Warszawa; Kraków, 1924. — S. 130.

¹⁰Araszkiewicz F. *Wychowanie obywatelskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej* // *Wychowanie obywatelskie*, 1971, nr 4, s. 14.

¹¹Dekret o obowiązku szkolnym // *Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz Pr PP)*, 1919, nr 14, poz. 147.

¹²Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskiem // *Dz Pr PP*, 1919, nr 14, poz. 185.

¹³Dekrety [XII. 1918–II. 1919]. — AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 36.

¹⁴Araszkiewicz F. *Geneza ustaw z roku 1932 o szkolnictwie państwowym i prywatnym* // *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1971, nr 4, s. 549.

¹⁵Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*. — Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. — S. 259.

¹⁶Porożyński H. *Wychowanie obywatelskie w programach oświatowych Polski lat 1918–1939* // *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1999, nr 1–2, s. 108–109.

¹⁷Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 499.

¹⁸Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней. — М.: Наука, 1993. — С. 298.

¹⁹Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В. П. Канаша. — К.: Мегатайп, 2001. — С. 462–463.

²⁰Там само. — С. 463.

²¹Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 499.

²²Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 128.

²³Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. — S. 35.

²⁴Skarby Biblioteki Narodowej: 105 unikatowych najpiękniejszych obiektów ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie // Compact Dick. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2003.

²⁵Алексієвєць Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918–1939. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — С. 202.

²⁶Там само. — С. 204.

²⁷Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В. П. Канаша. — К.: Мегатайп, 2001. — С. 460.

²⁸Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999. — S. 160.

²⁹Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — С. 20.

³⁰Kutrzeba S. Polska odrodzona 1914–1939. — Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988. — 306 s.

³¹Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — С. 22–27.

³²Бартминський Е. Польский язык как символ национальной самобытности // Славяноведение. — 2005. — Ноябрь–декабрь. — С. 27.

³³Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939. — Wrocław, 1982. — S. 340.

³⁴Там само. — С. 365–367.

³⁵Hutnikiewicz A. Literatura i teatr // Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod red. J. Tomickiego. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. — S. 496–500.

³⁶Drozdowski M. Ignacy Jan Paderewski, pianista, kompozytor, mąż stanu. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001. — 151 s.

³⁷Zjazd katolicki. — AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 148, s. 21.

³⁸Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 496.

³⁹Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz U RP), 1921, nr 44, poz. 267.

⁴⁰Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 r. // Dz U RP, 1925, nr 72, poz. 501; Ustawa z dnia 23 kwietnia 1925 r. o zatwierdzeniu układu ze Stolicą Apostolską, określającego stosunek państwa do Kościoła Rzymskokatolickiego // Dz U RP, 1925, nr 47, poz. 324.

⁴¹Kallas M. Historia ustroju Polski. X–XX w. — Warszawa, 2001. — S. 352–355.

⁴²Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. — К.: Критика, 2004. — С. 263.

⁴³Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dz U RP, 1921, nr 44, poz. 267.

⁴⁴Ustawa z dnia 27 kwietnia 1922 r. zmieniająca postanowienia §152–162 ustawy dla Kościoła Ewangelicko-kausburskiego w Królestwie Polskim z dnia 20 lutego 1849 r. // Dz U RP, 1922, nr 32, poz. 257; Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 30 stycznia 1922 r. Tymczasowe przepisy o stosunku rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce // Monitor Polski, nr 38, poz. 20; Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 18 stycznia 1919 r. dotyczące gmin wyznaniowych żydowskich // Monitor Polski, nr 20, poz. 12; Okólnik Departamentu Wyznań Religijnych MWRiOP z 1919 r. w sprawie przepisów dotyczących ustroju gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego // Dziennik Urzędowy MWRiOP, nr 5, poz. 5.